

ДЗ «Дніпропетровська медична академія МОЗ України»
м. Дніпропетровськ, Україна

СВОЄРІДНІСТЬ ТРАКТУВАННЯ АНТИВОЄННОЇ ТЕМИ В ЛІРИЦІ ЛІНИ КОСТЕНКО

Поезія видатної української поетеси Ліни Костенко торкається найрізноманітніших тем і проблем життя українського народу, сповнена глибокою емоційністю, щирою кровною зацікавленістю в минулому і майбутньому свого народу. Володимир Базилевський справедливо вважає: «Творчість Ліни Костенко – приклад шляхетного служіння поезії... Українській літературі поталанило, що є в ній постать, яка життям і творчістю утверджує благородство вищих мистецьких принципів» [1, с. 184, 194]. А Іван Дзюба, автор фундаментальної монографії «Є поети для епох», відзначаючи, що «докладної біографії» Ліни Костенко «ще не написано», виправдовує цей факт тим, що поетеса «розповідати про себе не любить»: «... її життєпис у її Слові. А слово це – невід'ємна частина історії України, її культури, її персоналітету. Вже більше як півстоліття. Це слово відлунювало в серцях тисяч читачів. Його чекали. По ньому звіряли людську гідність. У ньому знаходили відгук своїх тривог і покріплення своїй вірі в Україну та своїм надіям на її краще буття» [2, с. 5].

Серед численних творів Ліни Костенко особливе місце належить віршам, присвяченим темі війни. Вони не зібрані автором у спеціальний цикл, проте їх можна об'єднати в певну групу поезій, що формують цикл, у якому є не лише тематична спільність, але і внутрішня емоційно-психологічна єдність менталітету ліричного суб'єкта – носія авторських концепцій. Вірші, присвячені війні, розкривають різноматні її аспекти і проблеми. Це і тема мінного поля як метафора військових дій («Смертельний падеграс»), це і тема трагічних наслідків війни («Пастораль XX сторіччя»), це і тема героїв, загиблих під час Великої Вітчизняної війни («кладовищенська» лірика – «Тут обелісків ціла

рота»), це і тема дітей і війни («Мій перший вірш написаний в окопі...»), це і тема трагедії матерів ворожих країн, сини і чоловіки яких загинули на війні («Старенька жінко, Магдо чи Луїзо!»), це і тема жорстокості війни, яка вбиває все живе («У Корчуватому, під Києвом...»), це і тема біженців, які блукають дорогами війни («Колись давно, в сумних біженських мандрах...»). Поетеса в цій групі творів не лише сповідує глибоко гуманістичне трактування теми війни, а й розвиває емоційно насичене співчуття до людей, чийого життя і долі так чи інакше торкнулися війна або її наслідки. Як вважають, «проблема «людина і війна» – наскрізна у творчості Ліни Костенко і несе в собі потужний виховний потенціал – повернення сучасному поколінню категорії пам'яті...» [3, с. 219]. Саме лейтмотив пам'яті скріплює твори в певну художню єдність, близьку до циклу.

Заголовок твору Ліни Костенко «Пастораль XX сторіччя» багатозначний. У ньому вказано і жанр твору – пастораль, і особливий спосіб мирного існування на лоні природи (пасторальний). Назва вірша налаштовує читача на те, що в тексті розвиватимуться типові пасторальні мотиви: особливе місце – *locus amoenus* (часто – Аркадія), особливий час – блага весна або літо – і закохані пастушкі й пастушки, зайняті проблемами любові і дружби більше, ніж турботою про отару овець. Правда, віднесення пасторалі, що фігурує в заголовку, до часу – XX ст. – вже містить у собі порушення класичної пасторальної поетики, в якій час тільки природний і не має точного датування. Н. І. Бернадська справедливо вважає, що «вже в назві авторка акцентує на своєрідному парадоксі – антитезі заголовка твору і його змісту. Замість ідилії перед читачем розгортається, як спалах, несподіване, болюче, трагічне відлуння чи не найпекучішого лиха нашого століття – війни, яка не оминула жодну українську родину» [4, с. 208]. «Діалог» між заголовком і текстом вірша ґрунтується на полемічному, антиномічному зв'язку: ніякої ідилічної пасторальності автор не розвиває. У тексті виразно виникає антипасторальне трактування поетологічних компонентів традиційного жанру пасторалі. Заголовок має широкий узагальнювальний сенс – «Пастораль XX сторіччя», – а

текст присвячений окремому конкретному трагічному випадку, який виступає контрастом, спростуванням ідилічності пасторалі, але співвідноситься з темпоральністю заголовка, – ХХ століття, виступаючи типовим, репрезентативним випадком заявленого часу. Між заголовком і текстом формуються екземпліцитні відношення: автор, описуючи конкретні життєві події, бачить у них типові прояви ХХ століття. Далекоглядність поетеси яскраво проявляється в тому, що окремих випадок, детально описаний і пережитий у тексті ліричним героєм, трагічно співпадає з сучасними подіями на сході України. Автор зберігає соціальний статус героїв пасторального твору: «пастушкі» виступають закоханими і не міркують про любов, як у традиційній пасторалі, а зайняті дійсно своїми безпосередніми обов'язками. Зберігає поетеса і природний локус пасторального жанру - неурбаністичний простір, «поле», «степ» – компоненти українського пейзажу, як і флору, характерну для пасторального простору, – «мальви» («І цвіли під вікнами мальви» [5, с. 7]). Іншими словами, абстрактний пасторальний пейзаж казкової Аркадії наділений рисами української природи.

Головні персонажі в «Пасторалі ХХ сторіччя» мають не античні або умовні імена, а реальні імена українських хлопчиків – «Павло, Сашко і Степан». Основна лірична ситуація цього глибоко драматичного, навіть трагічного твору, що теж антиномічно пасторальній тональності, пов'язана з темою смерті підлітків, спричиненою характерною атрибутикою війни – гранатою, яку вони розбирали. Така ситуація перегукується із сучасними випадками на сході України, де теж гинуть діти через знайдені боєприпаси. Якщо в багатьох класичних пасторалях війна перебігає за межами *locus amoenus*'а (наприклад, «Аркадія» (1590) Ф.Сідні, «Астрея» (1610) д'Юрфе), то в Ліни Костенко вона вривається в нього деталлю зброї війни – гранатою, яка набуває семантики носія смерті, безжально уражаючи дітей. Розвивається не тема синхронної війни, а тема згубності її наслідків, що призводить до загибелі хлопчиків-пастушків, а люди («діди», «матері», «рідня»), які оточують їх, оплакують трагічну смерть. Ліричний суб'єкт цього вірша – уважний

спостерігач, який фіксує всі натуралістичні подробиці поранення і загибелі дітей, співчуває, що посилює звучання теми згубності війни:

Личка вже не було. Кісточками, омитими кров'ю,
осміхалася шия з худеньких дитячих ключиць [5, с. 7].

Ліна Костенко згадує: за цією подією «стоїть реальний факт. Одним з тих хлопчаків був Павлик, мій троюрідний брат» [Цит. за: 2, 124]. Поетеса переводить тему «життя - смерть» у наочні зорові образи. Таке трактування посилює гуманістичну тему засудження війни як жорстокої, нелюдяної сили, що знищує ні в чому не винних хлопчиків-пастушків. Знайдена ними граната – це деталь відлуння війни, що розширює тему її викриття: вона з'являється не в битвах, не у військових обставинах, а в умовах мирного українського поля, де сталась трагічна загибель дітей. Як це часто буває в класичній пасторалі, письменниця теж використовує антицизми: згадує Аріадну («І ніяка в житті Аріадна / вже не виведе з горя отих матерів» [5, с. 7]), яка символізує рятівну силу, проте й вона не змогла вберегти хлопчиків, що посилює трагічне звучання твору. Звертається письменниця і до порівняння з образами невоєнного героїзму – згадує про аргонавтів – шукачів золотого руна (алюзія, мотивована темою овець). Поетеса зовсім не героїзує дітей («кирпаті», «анциболи»), тобто вони не є ідеальними героями, як пастухи пасторалі, виступаючи реальними представниками українського села.

Ліна Костенко постійно полемізує з компонентами класичної пасторалі: і на ідейному, і на образному, і на концептуальному, і на вербальному рівнях. Вплив тексту на заголовок дає читачеві глибоко відчувати антивоєнну спрямованість твору. Поетеса, безсумнівно, знає закони пасторального жанру, його поетики, проте полемічно переосмислює ці поетологічні компоненти для оригінального трактування антивоєнної теми.

Ліна Костенко використовує образ вагітної жінки («Під горою стояла вагітна, як поле, мати» [5, с. 8]), яка оплакує дитину, як узагальнюючий символ не лише материнства, але й Батьківщини, скорботної за своїми синами, – образ, який не зустрінеш у пасторалі. Завдяки фігурі вагітної матері, чия змістовна

функція актуалізована її положенням у композиції – фіналі, трагічна тема смерті дітей не звучить песимістично – хоча хлопчики загинули, але життя триває («А одна розродилась, і стала ушосте – мати. / А один був живий. Він помер наступного дня»). Оксана Пахльовська – донька поетеси – справедливо зауважила, цитуючи попередні рядки, що «у віршах, пов'язаних з війною, з'являється сухий жорсткуватий лаконізм» [Цит. за: 2, 124]¹.

Тема матері оригінально трактується поетесою у вірші «Старенька жінко, Магдо чи Луїзо!..». За формою це ліричний монолог української матері, звернений до німецької матері, але не до конкретної, а узагальненої – «Магдо чи Луїзо». Героїня цього твору перераховує скоріше наслідки війни, ніж аналізує самі військові дії:

У нас ще й досі крупнівське залізо
виорюють у полі трактори [5, с. 13].

Вона цікавиться типовими рисами життя в Німеччині, пов'язаними з культурою країни («Ну, як там вальси – чи гримлять у Відні? / Як доктор Фауст – бореться зі злом? »), звертається і до своєї дійсності, підкреслюючи загибель українських солдатів, які «живуть» у рамках на стіні («У нас навіки хлопці наші рідні / живуть собі у рамочці за склом») [5, с. 13].

Монолог героїні пронизаний не звинуваченнями, а співчуттям до німецьких матерів:

Я не скажу ні слова тобі злого.
Твій, може, теж загинув на війні [5, с. 13].

При цьому героїня підкреслює надію на те, що фашизм загинув. «За що він бився, Магдо, проти кого?! / Він не кричить «Хайль Гітлер!» на стіні? » – запитує героїня [5, с. 13].

---

¹ Ліна Костенко, коментуючи ці міркування, писала: «Колись мене дуже вразила проза Хемінгуей. «Після сніданку нас заарештували». Це в «Прощай, зброе». Хтось би написав, як вони зблідли, як він подивився на неї, як вона подивилась на нього, як він стиснув їй руки, як їх повели. А в Хемінгуей коротко й сухо: «Після сніданку нас заарештували». Ось у чому драматургія: диспропорція між сніданком і арештом. Про страшне треба вміти писати стримано і лаконічно» [Цит. за: 2, 124].

Ліричний монолог матері-українки, адресований німецьким матерям, розвиває тему трагедії війни, що згубила життя синів. Але при цьому в монологі немає мотиву помсти, а висловлюється надія на необхідність правильних висновків з досвіду війни.

Особливо актуально для нашого часу звучить вірш «Тут обелісків ціла рота», в якому пам'ять війни виступає центральною. Вже в заголовку з'являється матеріалізована пам'ять – пам'ятник-obelisk, де слово «рота» відразу ж вводить атрибуцію цих пам'ятників військовим. Основний художній простір вірша – військове кладовище, яке ліричний суб'єкт уважно оглядає. Він помічає не лише символіку смерті (пам'ятники), але й живе життя: «Стрижі над кручею стрижуть» [5, с. 8]. Ліричний герой нібито входить на кладовище, відзначаючи високі ворота («високі цвинтарні ворота»), підкреслюючи молодість загиблих солдатів:

Звання, і прізвища, і дати,
Печалі бронзове лиття.
Лежать наморені солдати,
а не проживши й півжиття! [5, с. 8].

Ліричний суб'єкт розвиває тему відповідальності живих перед мертвими:

Хтось, може, винен перед ними.
Хтось, може, щось колись забув.
Хтось, може, зорями сумними
у снах юнацьких не побув [5, с. 8].

Твір «Тут обелісків ціла рота» пов'язаний із жанром «кладовищенської» поезії. Перед нами – елегія. Як відомо, елегія – «один із жанрів лірики медитативного, меланхолійного, почасти журливого змісту» [6, с. 231] (наприклад, «Елегія, написана на сільському кладовищі» (1751) Томаса Грея). Особливості цього жанру, як вважають, наявні і в українській літературі: «Мерці» М. Вороного, «На кладовищі, серед хрестів похилих...». П.Савченко, «Не дивися в душу: труни там сумні» Олександра Олеся, «Пісні з кладовища» Лесі Українки та ін. Проте письменниця, включаючи жанрову традицію,

долучає авторську своєрідність: перед нами не сільське кладовище (наприклад, «Сільське кладовище» В. Жуковського, «Стою сумний на кладовищі» О. Пушкіна), яке найчастіше фігурує в творах, а військове, й основна інтелектуально-емоційна рефлексія ліричного суб'єкта пов'язана не з осмисленням проблем «життя-смерть», а з темою відповідальності пам'яті живих перед мертвими – молодими солдатами. Поетесі вдається з дескриптивного образу військового кладовища за допомогою наочності виділити тему відповідальності живих і їх вдячності пам'яті мертвих.

Підключаючись до традиції поезики «кладовищенської» поезії, Ліна Костенко запліднює її своєю етико-філософською концепцією – вдячною пам'яттю живих про мертвих, а не абстрактною рефлексією з приводу життя-смерті, як у традиційному жанрі. Одним з семантичних центрів твору виступає безіменне кладовище, яке приховує художнє узагальнення. Ліричній манері Ліни Костенко властива двошаровість того або іншого опису: разом з образною конкретністю, предметністю співіснує його глибоке семантичне осмислення. Автор запрошує читача до активного діалогу, пропонуючи йому побачити прихований зміст описаної предметності, деталей, образів.

Тема кладовища виникає і у вірші «Проводи»:

Хрести дубові туляться в берізках.
Квітує поле в пахощах медове.
Прославши скатерті приobelісках,
своїх солдатів поминають вдови [5, с. 13].

При цьому поетеса в пейзажі кладовища підкреслює красу природного пейзажу. У вірші відтворюється час «проводів», коли поминають померлих:

Вже оддзвонили дзвони великодні.
Вже на гробках молебні одслужили [5, с. 13].

Ліричний суб'єкт, описуючи ритуальність, підкреслює смуток вдів, які прийшли згадати чоловіків. Поетеса відтворює короткий полілог – спогади вдів про місце загибелі чоловіків, що порушує елегійну рефлексію традиційного

жанру «кладовищенської» поезії, але посилює поетичний контраст між світом мертвих і живих. Ліричні персонажі (вдови) жаліються:

Що мій лежить за Віслою, далеко.
Якби землі хоч рідної на труни...
А мій пропав десь безвісти, не знаю.
Чи хоч над ним горбочок нагорнули? [5, с. 13].

Вдова, яка не знає, де похований чоловік, прийшла пом'янути інших, сподіваючись, що хтось пом'яне і її чоловіка:

Як я тепер чужих тут поминаю,
щоб і мого десь люди пом'янули! [5, с. 13].

Ліні Костенко вдається в стислій формі описати трагедію жінки, яка дізналася про смерть чоловіка:

А я ж нічого в бога не просила,
мені ж тоді було хоч в ополонку,
що я ж дитя під серцем ще носила,
а вже мені прислали похоронку [5, с. 13].

Фінальні рядки вірша, фіксуючи не лише післявоєнний час, а і час поминальних днів, вводять тему перемоги. Поетеса наголошує, що часова відстань не погасила пам'яті вдів, які пам'ятають про загибель своїх чоловіків і поминають їх на кладовищі:

Великий день... Великдень Перемоги...
Все ж наче вчора. А літа минають...
На проводи, в степу біля дороги,
своїх солдатів вдови поминають [5, с. 13].

Заголовок вірша, яким служить перший його рядок «Мій перший вірш написаний в окопі», можна віднести до автобіографічної «окопної» лірики, де виникає тема дітей і війни. Але традиційна заявлена жанрова природа («окопна» лірика) у Ліни Костенко переосмислюється. Окоп виявляється не місцем присутності професійних військових, а місцем, де дитина – майбутня поетеса – в умовах військових дій пише свій перший вірш. Аналізуючи свої

перші літературні спроби, Ліна Костенко зауважила: «Про війну багато написано. А от дитячими очима – це ще одна війна, помножена на дитячу беззахисність. І нерозуміння жорстокості світу. Дитина вперше стикається зі смертю. Зі смертю як з насильством. Це страшно» [Цит. за: 2, 125]. Заголовок-перший рядок є автобіографічною моделлю «я – тоді – тут», а текст вірша – автобіографічний спогад про минуле – реалізує автобіографічну формулу «я – тоді – там». Вірш є ліричним монологом-спогадом про трагічні дні війни («коли згубило зорі в гороскопі / моє дитинство, вбите на війні» [5, с. 7]). Пам'ять поетеси малює деталі найближчого простору («Мій перший вірш написаний в окопі, / на тій сипкій од вибухів стіні...» [5, с. 7]), а також віддаленішого («І захлиналась наша переправа / через Дніпро – водою і вогнем" [5, с. 7]). Введений топонім – Дніпро – гранично конкретизує простір війни, що виникає в пам'яті ліричної героїні. Вона фіксує і трагічний подієвий ряд воєнного часу: «Лилася пожежі вулканічна лава. / Горіла хата. Ніч здавалася днем» [5, с. 7]. Ліна Костенко використовує катастрофічні природні образи: «вулканічна лава», «ніч здавалася днем», які виразно підкреслюють порушення природного ходу речей. Цей ряд образів, як і руйнівна війна, художньо переконливо розкриває антигуманність війни, її згубність для людства. Ряд співвіднесених побутових подробиць («Гула земля. Сусідський плакав хлопчик. / Хрестилась баба, і кінчався хліб» [5, с. 7]) виразно передає реакцію дітей і людей похилого віку, які найбільше страждають від війни, на воєнні події, підкреслює голод – типовий супутник війни («кінчався хліб» [5, с. 7]). Ці лаконічні деталі мають велику семантичну ємнісно-емоційну напруженість, розвиваючи мотив антилюдяності війни. Вказана в першому рядку вірша згадка про окоп виявляється не простором присутності військових, а місцем, де сховалися мирні люди, – малим локусом:

Двигтів отой вузесенький окопчик,
де дві сім'ї тулились кілька діб [5, с. 7].

Поетеса, повертаючись до свого дитячого минулого в роки війни, підкреслює драматичну, трагічну дію її атмосфери на дитячу свідомість, розвиваючи важливу гуманістичну тему вірша – «діти війни»:

О перший біль тих не дитячих вражень,
який він слід на серці залиша!
Як невимовне віршами не скажеш,
чи не німою зробиться душа?! [5, с. 7].

Автобіографічна лірична героїня згадує про створення свого першого вірша, де немає звичних атрибутів його написання: паперу, ручки, а фігурують «сипка од вибухів стіна» замість паперу, «осколок» замість ручки. Така ситуація посилює тему викриття війни й одночасно вводить автобіографічний мотив у вірш. Лірична героїня не пам'ятає змісту свого першого твору, але пам'ятає подробиці воєнного дитинства:

той перший віршик, притулившись скраю,
щоб присвітила поночі війна.
Який він був, я вже не пам'ятаю.
Снаряд упав – осипалась стіна [5, с. 7].

Вірш «Мій перший вірш написаний в окопі» поєднує в єдиний етико-філософський проблемний вузол тему автобіографії дитинства поетеси, антигуманну тему війни, мотив творчості дитини в трагічній атмосфері військових дій, де будинком служить окоп, де немає хліба, де страждають і плачуть люди. Дуже часто Ліні Костенко вдається поєднувати лаконізм трактування теми війни з точно відображеними місткими деталями навколишнього світу воєнного часу. Вона не звертається до риторичних фігур, складних метафор, несподіваних порівнянь, епітетів, а використовує семантику звичайних предметів навколишнього світу, які в її відборі і трактуванні перетворюються на носіїв глибокого життєвого філософського сенсу. Перед нами у вірші виникає не абстрактний, відсторонений рефлексією ліричний герой, а глибока пам'ять душі поетеси, звернена до своїх спогадів про воєнне дитинство.

Тема пам'яті війни, що скріплює цикл, звучить як розгорнута лірична тема, поєднуючи в собі не лише мотив трагедії загибелі солдатів, але й вірності їх пам'яті дружинами. Антивоєнний цикл Ліни Костенко, що вражає єдністю етико-філософської концепції, співчуттям людям і засудженням війни, особливо актуальний у наші дні.

Список використаних джерел:

1. Базилевський В. Поезія як мислення // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст. : У 3-х кн. - Київ: Видавництво «Рось», 1994. – Кн. третя. – С.182 - 197.
2. Дзюба І. Є поети для епох / І.М.Дзюба. – К.: Либідь, 2001. – 208 с.
3. Нові імена в програмі з української літератури: Посібник для вчителя / Упорядник В.Я. Неділько. – К.: Освіта, 1993. – 351 с.
4. Бернадська Н.І. Українська література ХХ століття: Навчальний посібник для старшокласників та вступників до вищих навчальних закладів / Н.І. Бернадська – 4-те вид., випр. – К.: Знання – Прес, 2008. – 272 с.
5. Відлуння десятиліть. Українська література другої половини ХХ ст.: Навчальний посібник / Упорядник М.О. Сорока. – К.: Грамота, 2005. – 404 с.
6. Лесин В.М., Пулинець О.С. Словник літературознавчих термінів / В.М.Лесин, О.С. Пулинець. – 3 т-є вид., переробл. і доп. – Київ: Видавництво «Радянська школа», 1971. – 562 с.

Автор - Філат Тетяна Віталіївна

Організація - кафедра мовної підготовки ДЗ "Дніпропетровська медична академія МОЗ України"

Науковий ступінь - доктор філологічних наук

Вчене звання - професор

Посада - завідувача кафедрою мовної підготовки

49101, м. Дніпропетровськ, проспект Кірова, 24, кв. 37

E-mail k-yaz@yandex.ru_____

Контактні телефони 0-63-251-11-66, 0-96-297-58-66

Родичі, які брали участь у Другій світовій війні:

1. Дід (по матері) – Нежиборець Олександр Андрійович (1900 – 1946). Пройшов усю війну, лейтенант. Помер у 1946 році від отриманих поранень.
2. Дід (по батьку) – Летючий Іван Микитович (1901 – 1948). Пройшов усю війну, лейтенант. Помер у 1948 році від поранень та загальної контузії.